

[Gepubliceerd in: De handicap van het culturele simplisme. Utrecht: Centrum voor Consultatie en Expertise, pp. 19-31.]

CULTUUR ALS ALIBI:

ANTROPOLOGISCHE TWIJFELS OVER HANDICAP EN ANDER LEED

Sjaak van der Geest

Ik heb Ton Rietvelt niet persoonlijk gekend. Ik ken hem alleen van verhalen. Zo lees ik in het welkomstwoord van het vorig symposium een fragment uit een brief van zijn vrouw Machteld:

Ton was er de man niet om zijn gedachten en opvattingen over werk op papier te zetten. Hij zou – als je het hem gevraagd had – gezegd hebben: “Ik zou niet weten wanneer ik dat zou moeten doen” en zo was het ook. Hij vond het vele malen belangrijker dat zijn opvattingen resoneerden in zijn werk.

Dan ben ik ongeveer het tegenovergestelde van Ton Rietvelt: een man van vooral praten en schrijven, geen daden maar woorden, een toeschouwer, een stuurman aan de wal.

Ik heb vele jaren in Ghana gewoond om antropologisch onderzoek te doen. In het dorp waar ik woonde, waren veel kinderen motorisch gehandicapt door polio. Enkelen probeerde ik op mijn manier te helpen, maar ik had weinig eer van mijn werk. Twee meisjes die goed konden leren hielp ik een opleiding te volgen. Zij leerden ook typen en ik zag ze in gedachte een mooie baan krijgen tussen de computers op een kantoor. De eerste raakte zwanger toen ze 16 was, de tweede was 15 toen haar hetzelfde overkwam. De schoolopleiding werd een fiasco. Nu zitten ze thuis en rommelen wat aan. Maar ze zijn blij met hun baby. Mijn ambitie bleek niet hun ambitie. Met de jongens verliep het ongeveer hetzelfde, met één verschil, ze raakten niet zwanger. Schrijven is inderdaad gemakkelijker dan doen. Dat ik hier toch iets mag zeggen berust waarschijnlijk op een misverstand. Ik ben blij met dat misverstand.

Dit symposium gaat over cultureel simplisme. Ik versta dat zo: cultuur *als* simplificering. Voor een antropoloog is cultuur het enige dat telt. Hoe kan men dan van een antropoloog verwachten dat hij hierover het woord voert? Is dat ook een misverstand? Verwacht men van mij dat ik slechte dingen over cultuur ga zeggen: mijn eigen nest bevuilen; als een minister die zich laat ontglippen dat die oorlog in Irak een vergissing was? Nee, dit is geen misverstand. Dit wordt inderdaad – in zekere zin – een anti-cultuur betoog; althans een betoog tegen een opvatting van cultuur die een karikatuur maakt van cultuur. Ik lever een nieuwe term aan voor de volgende Van Dale: ‘*karicultuur*’. Dit wordt een betoog tegen Karicultuur. Ik ga het hebben over het laffe en gemakzuchtige gebruik van het woord ‘cultuur’, maar dat komt later. We beginnen bij het begin: culturele verschillen tussen ideeën over en ervaringen van ouder worden.

Deel I. Het mooie culturele verschil

Sinds 1994 bezoek ik ieder jaar het dorp Kwahu-Tafo in Ghana om onderzoek te doen bij oudere mensen. Ik ken dat dorp al vanaf 1969 toen ik er voor het eerst verbleef om de lokale taal Twi te leren. Daarna heb ik er onderzoek verricht over het dagelijkse leven in een doorsnee familie en over ideeën en praktijken rond seksualiteit en geboortebeperving. Sinds

1994 heb ik gesprekken gevoerd met 35 ouderen en hun familieleden. Laat ik enkelen van hen aan u voorstellen.

Nana Kwaku Nyame

Nana (Grootvader) Kwaku Nyame, was ongeveer 85 jaar oud toen deze foto werd gemaakt. Hij is zijn hele leven boer geweest. Met de verbouw van cacao heeft hij indertijd veel geld verdiend dat hij gestoken heeft in de bouw van zijn huis. In 1984 was er een ernstige droogte in Ghana die gepaard ging met talloze bosbranden. In die periode heeft hij zijn cacaobomen verloren en sedert die tijd is het hem economisch niet goed gegaan. Toen ik hem leerde kennen was hij erg in de weer met 'lotto', een wekelijkse nationale loterij, maar een grote prijs heeft hij nooit gewonnen, ook niet met de geluksnummers die ik hem toevertrouwde op zijn uitdrukkelijk verzoek. Aanvankelijk was hij veel op stap en bezocht hij burens en vrienden maar zijn fysieke conditie stond dat later niet meer toe. De laatste jaren van zijn leven bracht hij voornamelijk door op bed of in een stoel voor de deur van zijn kamer.

Kwaku Nyame is vijf maal getrouwd geweest en heeft daaruit 17 kinderen gekregen waarvan er tien nog in leven zijn. Zijn laatste echtgenote woont in een ander dorp, hoewel ze niet officieel gescheiden zijn. Hij heeft haar al jaren niet meer gezien. Hij wordt verzorgd door een nicht (de dochter van een zus) die bij hem in huis woont. Er wonen veel mensen in zijn huis, vooral veel kinderen. Hij is een groot deel van de dag omgeven door het rumoer van spelende – en werkende – kinderen en de discussies van volwassenen. Dat 'leven' om hem heen is de beloning voor het feit dat hij huis heeft gebouwd waarin anderen kunnen wonen. Het spreekwoord drukt dat kernachtig uit. Wie geld heeft maar dat voor zichzelf houdt wordt niet bewonderd. Wie zijn geld gebruikt om een huis te bouwen, daarentegen, wordt algemeen als succesvol beschouwd. Ondanks de penibele situatie waarin hij verkeerde, was zijn leven een succes, dankzij het huis. Zelfs na zijn dood blijven mensen zich hem blijven herinneren en zeggen: "Dat is het huis van Kwaku Nyame."

Maame Yaa Amponsaa

Maame ('Moeder') Yaa Amponsaa is ongeveer 95 op deze foto. Haar leven is een afwisseling geweest van 'farming' en 'trading', zoals dat het geval is voor veel van haar dorpsgenoten. Zij woonde in veel verschillende plaatsen en trouwde driemaal. Van de vijf kinderen die zij kreeg zijn er nog drie in leven, drie dochters die allen bij haar in hetzelfde huis wonen. Dankzij (in Nederland zouden we zeggen: ondanks) haar hoge leeftijd is zij de spil van de familie. Alles draait om haar. Vooral haar oudste dochter is voortdurend in de weer om het haar moeder naar de zin te maken. Yaa Amponsaa is geliefd en wordt gerespecteerd. Zij geniet een prachtige oude dag. Als ik haar bezoek begint zij stevast te bidden of zelfs te zingen om God te bedanken voor al het goede dat hij haar geschonken heeft. Ze kan niet meer werken maar haar aanwezigheid in huis is belangrijk voor de saamhorigheid in de familie. Het spreekwoord zegt: Ongelukkig (letterlijk: gecondoleerd) is degene die geen ouder persoon bij zich in huis heeft wonen. Een oudere is immers een bron van wijsheid en vrede waar het hele huis van profiteert.

Agya Mensah

Agya (Vader) Mensah, blind en volgens eigen zeggen 99 jaar oud, wordt verzorgd door zijn dochter Veronica. Zij heeft zo'n tien jaar geleden haar echtgenoot verlaten om voor haar hulpbehoevende ouders te zorgen. Haar moeder is vijf jaar geleden overleden, maar haar vader is er nog steeds. Het erf is schoon en de verzorging van de oude man is perfect. Niet veel huizen in Kwahu-Tafo hebben hun eigen toilet, maar Agya Mensah heeft er wel een, waar niet hij alleen maar ook enkele oudere burens gebruik van maken. Er is een lang touw gespannen van zijn kamer naar het toilet dat ongeveer 25 meter verderop staat. Zo kan hij ondanks zijn blindheid zelf de weg naar het toilet vinden.

Ik vraag Veronica waarom zij en niet iemand anders van de kinderen deze taak op zich genomen heeft. "Niet alle vingers zijn even lang", antwoordt ze eerst, waarmee ze bedoelt dat iedereen zijn eigen karakter heeft. Even later vertelt ze dat de ouders lange tijd voor haar kinderen hebben gezorgd, terwijl zij bij haar echtgenoot in Kumasi, 100 km weg, verbleef. Misschien is dat de reden dat zij zich het meest aangesproken voelt voor haar ouders te zorgen. Zij wil iets terugdoen. Tijdens gesprekken met anderen blijkt dat haar besluit om haar echtgenoot te verlaten om voor haar ouders te zorgen niet alleen geprezen wordt, maar ook 'correct' is. De verplichtingen van een vrouw aan haar ouders wegen zwaarder dan die aan haar echtgenoot. Een man kan en mag zijn vrouw niet tegenhouden als haar ouders hulp nodig hebben. Veronica reist iedere maand voor enkele dagen naar Kumasi om haar man te bezoeken.

Waarom zou een mens onderzoek willen doen naar de ervaring van oud- worden in een willekeurig dorp in een willekeurig Afrikaans land? Voor mij heeft onderzoek in een andere cultuur altijd iets te maken gehad met mijn eigen cultuur en met mijn eigen leven. Verschillen in culturele denkwijzen en praktijken zetten je aan het denken over de vanzelfsprekendheden van je eigen cultuur. Verder zijn het de twijfels en vragen over mijn eigen cultuur die me op zoek doen gaan naar hoe men elders deze vragen oplost. Onze visie op oud- worden en ons ongemak met ouderdom en mensen die oud zijn, vormen een goed voorbeeld.

Er is nauwelijks een onderwerp waar verschillen tussen culturen zo scherp tot uiting komen als ten aanzien van ouderdom en ouderenzorg. Romantisering en verguizing, bewondering en afkeer; het komt allemaal voor als mensen van verschillende culturen naar elkaars gebruiken kijken ten aanzien van ouderen en zorg.

Mijn Ghanese vrienden zijn geschokt als ze in Nederland komen en zien:

- dat ouderen hier alleen wonen, eenzaam zijn, hun kinderen slechts één keer per week zien (of één keer per week door hun kinderen gebeld worden).
- dat Nederlandse ouderen hun kinderen niet 'tot last' willen zijn.
- dat hulpbehoevende ouderen hier door professionele hulpverleners verzorgd worden en niet door hun eigen kinderen of kleinkinderen.
- en dat ze zelfs permanent opgenomen worden in een verzorgings- of verpleeghuis als de zorg zwaar wordt.
- dat ouderen in het openbare leven nauwelijks ontzien worden, geen respect ontvangen.

Nederlanders zijn verbaasd – en onder de indruk – als ze zien:

- dat in Ghana ouderen bij hun kinderen en kleinkinderen onder één dak wonen.
- en dat dat goed gaat; dat er geen spanningen of conflicten ontstaan tussen de verschillende generaties.
- dat kinderen met zoveel respect over hun grootouders praten.
- en dat ouderen ook in het openbare leven zoveel egards krijgen.

Maar Nederlanders zijn ook geschokt als ze zien:

- dat ouderen mensen niet meer naar het ziekenhuis gebracht worden, omdat er geen geld is.
- maar dat er wel een dure begrafenis wordt georganiseerd als ze gestorven zijn.

Nederlanders zijn ook verbaasd:

- dat Turkse ouders zo'n sterke claim durven leggen op de vrouw van hun oudste zoon.
- dat ze zelfs proberen de vrouw voor hun zoon te kiezen om er zeker van te zijn dat ze later een goede verzorging krijgen.
- en dat ze verwachten dat hun zoon en schoondochter bij hen in huis komen te wonen om 24 uur per dag van zorg verzekerd te zijn.

Die culturele verschillen zijn relatief onschuldig. Ze kunnen leiden tot ethnocentrische uitspraken ("Moet je zien hoe ze daar hun ouderen behandelen; bij ons is dat gelukkig heel anders.") Maar ze kunnen ook leiden tot bewondering en romantisering. In beide gevallen hebben de culturele verschillen iets fascinerends. Er zit charme in dat verschil. De schoonheid van het culturele verschil. En de antropoloog kan daar ook mooi over praten. Hij kan uitleggen waarom die verschillen er zijn en hun betekenis vertalen voor de andere partij. Het respect dat Ghanese ouderen genieten en de zorg die ze ontvangen van familie is te begrijpen vanuit de context van de Ghanese maatschappij en cultuur. Laat ik een voorbeeld geven.

In de lokale taal, Twi, gebruikt men de term *nyin* ('groeien') voor 'oud worden'. 'Ik ben oud' (*manyin*) klinkt dus als 'ik ben gegroeid'. Terwijl wij in het Nederlands (en in vele andere Europese talen) een bijvoeglijk naamwoord nodig hebben om de toestand van oud zijn

aan te duiden, kiest men in het Twi voor de dynamiek van een werkwoord met een inherent positieve betekenis. *Nyin* verwijst naar een lineair proces van alsmaar meer mens worden. Hoe ouder men is, hoe meer ‘mens-zijn’ men bevat, hoe meer menselijke beschaving en wijsheid men heeft. Als iemand “*manyin*” zegt, klinkt dat niet verontschuldigend of zielig maar trots, bijna opschepperig. Vaak betekende het: ik ben belangrijker dan jij want jij bent minder gegroeid. ‘Gegroeid’ of ‘volgroeid’ zijn is in die opvatting inderdaad een status waar men zich op kan beroemen en waar anderen ontzag voor hebben.

Tot zover de schoonheid van het culturele verschil en van de antropologische interpretatie. Vooral op veilig afstand hebben andere culturen iets vertederends of schilderachtigs. Maar dat verandert als ze dichterbij komen. Dan verliest het culturele verschil zijn onschuld.

Deel II. Het ongemakkelijke culturele verschil

De komst van grote groepen mensen uit andere culturen naar Nederland heeft de onhoudbaarheid van het oude cultuurbegrip aangetoond, maar niet iedereen schijnt dat opgemerkt te hebben. Migranten hebben sinds de jaren vijftig en zestig een marginale plaats gekregen in onze samenleving; dat zal niemand betwisten. In hun woning en hun wijk, op hun werk, tijdens hun feesten en religieuze diensten ontmoeten migranten relatief weinig Nederlanders. De culturele verklaring biedt zich gretig aan: zij leven anders, spreken een andere taal, houden van ander meubilair, hebben een andere smaak, geloven in andere dingen, eten andere gerechten, houden van andere televisieprogramma’s, hebben andere opvattingen over kinderen opvoeden, over de rol van de man / vrouw, over seks, kleden zich anders.... Kortom hun cultuur is verschillend.

Als we willen dat migranten minder marginaal worden, dan lijkt de oplossing simpel: culturele integratie. Zij moeten en-cultureren in Nederland: onze taal, onze vaderlandse geschiedenis, onze ideeën over belangrijke maatschappelijke thema’s als school, vrouwen, geweld, godsdienst. Het kan allemaal door hen geleerd worden. Maar we gaan zelfs verder: we doen hun een stapje tegemoet. We verdiepen ons in hun cultuur om hen beter te leren begrijpen. Cultuur is *in*: Ziekenhuizen organiseren cursussen voor hun personeel om mensen van andere cultuur beter te begrijpen: Marokkanen denken *zus* en mensen uit Somalië *zo*. Zo hopen we ‘migrant-vriendelijke ziekenhuizen’ te krijgen. Dokters en verpleegkundigen moeten weten dat als een Ghanees pijn in zijn rug heeft, dat iets anders betekent dan wanneer een Nederlander daarover klaagt. Politici doen mee aan deze ontwikkeling en demonstreren hun culturele sensitiviteit en ook schrijvers van ingezonden brieven in kranten en weekbladen geven blijk van bekommernis om culturele verschillen.

Mijn antropologische hart kreunt. Hier wordt cultuur gekidnapt en misbruikt: de *karicultuur* is geboren. Wat zijn dan die misvattingen over cultuur?

- cultuur zou statisch zijn, een traditie (iets dat onveranderd doorgegeven wordt).
- cultuur zou concreet en grijpbaar zijn, je kunt het zien, je kunt er een foto van maken, je kunt het opschrijven.
- cultuur zou zijn wat migranten – als bagage – meegebracht hebben uit hun vaderland.
- Cultuur, in die visie, impliceert dat *hun* kennis en handelen ten aanzien van ziekte, ouderdom, zorg, etc. cultuur is, maar wat wij denken en doen boven cultuur uitstijgt, wetenschappelijk gefundeerd is.

Er zijn honderden definities van cultuur, maar geen enkele is definitief. Een typering – een definitie kun je het niet noemen, eerder een volksgezegde – is dat cultuur onze tweede natuur

is. Die omschrijving verwijst naar het feit dat cultuur zich voordoet als natuur, als vanzelfsprekend. Dat is ook het verraderlijke van cultuur. Cultuur strooit ons zout in de ogen. Het komt nauwelijks in ons op dat al die vanzelfsprekendheden geheel anders hadden kunnen zijn als de neus van Cleopatra of die van onze eigen grootmoeder, een stukje langer was geweest.

Cultuur ligt niet vast. Ideeën, gebruiken, waarden en normen, alles verandert door de tijd, maar ook van situatie tot situatie, zelfs binnen één persoon. Cultuur is het resultaat van een strijd om betekenissen. Cultuur is moeilijk grijpbaar, veelal onbewust. *En*: cultuur is doortrokken van politiek en belangen (terwijl we cultuur daar vaak juist mee contrasteren).

Deel III. Cultuur als alibi

Die zogenaamde ‘cultuur’ is doortrokken van politiek, economie, sociale uitstoting, maar door het cultuur te noemen ontkennen we als het ware die politieke geladenheid.

- cultuur noemen wat politiek is, is culturalisering, exotisering. Mensen in een handig hokje plaatsen. Hoe naïef en simplistische dit is, wordt onmiddellijk duidelijk als je jezelf in een hokje probeert te zetten. Je past in geen enkel hokje. Wat je denkt en doet, en verlangt en voelt is veel te bewegelijk en onduidelijk voor één hokje. Waarom zouden die anderen dan wel in een hokje passen?
- ‘cultuur’ wordt gevoed door belangen; het is een soort rationalisering van onze wensen; wat waar is en goed, is dat omdat het goed is voor ons. We zetten de culturele tering naar de nering van onze belangen
- ‘cultuur’ kan ook gebruikt worden als een excuus voor het falen van beleid (arbeidsmarkt, scholen, gezondheidszorg)
- de echte problemen van buitenlandse Nederlanders liggen echter op een geheel ander terrein:
 - gebrek aan respect en waardering
 - slecht en ondergewaardeerd werk
 - gevoel van niet welkom zijn
 - gebrekkige huisvesting
- daar iets aan doen is lastig, terwijl een stoomcursus over de ‘andere cultuur’ voor ziekenhuismedewerkers of een integratiecursus voor migranten relatief eenvoudig is. Ook al levert het weinig op, het geeft toch het gevoel dat men iets gedaan heeft.

Eenzijds is het inderdaad sprake van cultureel simplisme: een amateuristisch en naïef gebruik van een begrip dat bij nadere beschouwing allerminst eenvoudig is. Maar er zit ook professionele slimheid en sluwheid in dit simplisme. Culturalisering, karicaturalisme, is een comfortabele techniek om de lastige kanten van de aanwezigheid van ‘vreemdelingen’ te vermijden, en de pijnlijke consequenties ervan uit de weg te gaan. Daarom koos ik voor het woord ‘alibi’: je hebt er niets mee te maken, want je was ergens anders. Je zat in het culturele betoog toen het eigenlijk over maatschappelijke ongelijkheid en marginalisering ging. Het wordt tijd dat we gaan inzien dat cultuur nooit een dekkend alibi mag worden dat ons vrijwaart voor een serieuze dialoog.

De culturalisering van mensen met een handicap

Nu we de ‘tricks’ van culturalisering door beginnen te krijgen, zouden we – zij het veel te kort – kunnen kijken hoe het gesteld is met andere groepen ‘vreemdelingen’ in onze samenleving,

mensen die gemarginaliseerd worden. We weten dat het simplistische beeld van cultuur strikt genomen niet op gehandicapten als een groep toegepast kan worden. Zij behoren tot onze Nederlandse cultuur; ze hebben *onze* moedermelk gedronken en hebben *onze* paplepel toegediend gekregen. Toch lijken – heel subtiel – dezelfde technieken op hen losgelaten te worden. Ze zijn anders en kunnen derhalve niet volwaardig functioneren in onze maatschappij. Ze zijn niet geïntegreerd.

Het etiket van ‘anders’ dat op de gehandicapten wordt geplakt, bevat diverse eigenschappen die ik eerder als misvattingen over cultuur omschreef. Het onderliggende cultuurbeeld van de buitensluiting van gehandicapten is statisch, het ligt vast, en is uiterst concreet. Het mankement dat de gehandicapte anders maakt, kan in die visie objectief worden vastgesteld, gefotografeerd of minstens op een monitor worden gevisualiseerd en gemeten.

De culturalisering van de gehandicapte ontslaat de leden van de ‘autochtone’ (niet-gehandicapte) cultuur van de noodzaak iets aan de toestand te doen. Wij respecteren hun anders zijn, maar zolang ze anders zijn, valt er helaas weinig aan hun situatie te veranderen.

Het is inderdaad zinvol en verhelderend om gehandicapten als dragers van een cultuur te beschouwen maar dan vanuit een dynamisch cultuur begrip, zoals ik dat eerder heb omschreven. Geen enkele handicap ligt vast. De betekenis van wat handicap genoemd wordt, komt tot stand in het proces van menselijke communicatie en interactie. Die betekenis wisselt van persoon tot persoon, van situatie tot situatie, zelfs van moment tot moment.

Handicap is bovendien een relatief begrip. Afhankelijk van iemands positie is een verschijnsel een handicap of een voorrecht. Niet zo lang geleden raakte ik als enige niet-dove verzeild in een dovegezelschap dat geanimeerd met elkaar in gesprek was. Ik werd genadeloos door hen gemarginaliseerd.

Een dynamischer begrip van cultuur voorkomt dat mensen in spreekwoordelijke vakjes worden geplaatst en nodigt juist uit tot wat de Noorse antropoloog Hannerz ‘creolisatie’ heeft genoemd: de productie van cultuur in een continu proces van kennismaking en uitwisseling. Altijd in beweging, altijd spannend, altijd verrassend, altijd verrijkend, maar niet zonder moeite, en niet zonder kleerscheuren. Wederzijdse besmetting. Wederzijdse visites. Wederzijdse ‘leenwoorden’. Wederzijdse leer-ervaringen. Het klinkt haast paradijselijk... maar het is nog veel te vaag.

Ik zei het al, aan het begin van mijn verhaal. Ik ben een praatjesmaker, geen man van daden. Klopt het wel wat ik hier sta te betogen? Of zijn mijn woorden verwekt door een vader die Wens heet? We zouden het aan een man van de praktijk moeten vragen. Wat zou Ton Rietvelt van deze droomcultuur zeggen? Is het haalbaar? En hoe? Wat denken zijn vrienden en mededenkers die hier aanwezig zijn? Ik heb begrepen dat er niet gediscussieerd mag worden... Dan maar een andere keer.